

УДК: 323.28:316.485.26

Будіянський Микола Федорович

кандидат психологічних наук, професор;
професор кафедри прикладної та соціальної психології
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ТЕРОРИЗМ ЯК ПРОЯВ СОЦІАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

Робота присвячена розгляду сучасного тероризму, його формам та видам. Визначається зв'язок агресії та тероризму з порушенням громадських стосунків як між окремими людьми, так і у відносинах між народами різних держав.

Ключові слова: особистість терориста, насильство та агресія, витоки агресії.

Поведінка, як вважають більшість психологів, виступає спільною функцією окремої особистості та її оточення. Іншими словами, поведінка індивіда в суспільстві визначається впливом ситуації, в якій він опиняється, а також тими якостями, емоціями та схильністю, які він проявляє в цій ситуації. Це визначення здається досить логічним і до того ж має багато емпіричних підтверджень. Не дивно тому, що воно використовується в методичних розробках стосовно природи агресії. Більшість сучасних теорій, пов'язаних з проблемою агресивної поведінки, припускають, що вона визначається зовнішніми факторами, які мають відношення до ситуації чи до певних зовнішніх умов, а також внутрішніми факторами, що визначають характерні риси та схильності конкретного агресора.

Чи зумовлено особистісними характеристиками те, що одні люди мають схильність до скоєння актів агресії, а інші – ні? Прості спостереження приводять нас до висновку, що так, зумовлено. Тобто риси характеру очевидно відіграють важливу роль у визначенні можливості того, чи будуть певні особи агресорами або жертвами.

Які ж характеристики є ключовими? Які риси та схильності дають нам можливість говорити про передумови особистості до скоєння чи нескоєння агресивних дій? Інформація, яку можна отримати, важлива з кількох причин. По-перше, знання того, які риси характеру асоціюються з високим чи низьким рівнем агресії, можуть сприяти розумінню агресивної поведінки в цілому та створенню всеохоплюючих та точних теорій людської агресії. По-друге, інформація про риси людського характеру, які обумовлюють схильність до агресії,

може мати велике практичне значення для прогнозування тенденції до прямої агресії і визначення дій з запобігання чи контролю агресії. В зв'язку з цим необхідність визначення особистих характеристик, які мають відношення до агресії, значно зросла за останні роки. Але перед тим, як звернутись до аналізу цієї проблеми, ми звернемо увагу на більш суттєве питання – чи дійсно особисті риси настільки стійкі, що можуть виправдати зусилля, спрямовані на їх визначення та вивчення? [6].

У повсякденному житті ми спираємось на думку щодо того, що риси характеру - це єдина реальність, на яку не впливають ні час, ні обставини. Деякі дослідники піддають сумніву такі твердження. Вони визначають, що людські істоти насправді ледь схильні вести себе, думати або відчувати себе однаково, незалежно від течії часу або різних ситуацій. Вони заявляють, що реакції людей в значній мірі зумовлені поточними ситуаціями і очевидно змінюються в відповідь на зміни у зовнішніх умовах. Ці дослідники також вважають, що ми сприймаємо поведінку інших як величину постійну (що не завжди відповідає дійсності) головним чином тому, що це полегшує завдання розуміння людей та прогнозування їх майбутніх чинків. Як тільки ми дописуємо іншим людям інші риси, ми маємо можливість на цих підставах прогнозувати їх майбутню поведінку [2].

В той же час інші дослідники стверджують, що поведінка людей насправді лишається досить незмінною на протязі довгого часу та не залежить від обставин. Не дивлячись на те, ряд вчених не заперечує важливої ролі ситуативних факторів у формуванні людської поведінки, але вони наполягають на тому, що люди дійсно мають специфічні риси характеру, які можуть бути корисними для розуміння та прогнозування чинків. В якості підтвердження подібних заяв вчені посилаються на дослідження, які свідчать про те, що люди проявляють різьочу послідовність у багатьох аспектах поведінки, навіть після відносно тривалих часових інтервалів. Така стабільність, безумовно, характерна не для всіх рис характеру. Але майже кожний схильний до однієї тієї ж моделі поведінки, для актуалізації якої необхідні певні риси і, у крайньому разі, відповідна ситуація [2,10].

Агресія виступає як модель поведінки, що супроводжується негативними емоціями – такими, як злоба, мотивами – такими, як бажання образити чи завдати шкоду, а також з негативними настановами – такими, як расові чи етнічні забобони.

Не одне суспільство не вільне від таких явищ, як вбивство та руйнування. Насильство та агресія викликає негативний стан, вони залякують та сприяють соціальним та фізичним хворобам. Агресія та насильство є засобом придушення та перемоги супротивника, виступає складовою частиною такого негативного явища, як тероризм.

Надзвичайну небезпеку для всього людства представляє тероризм. Це явище має транснаціональну розповсюдженість.

Загострення терору завжди пов'язане з слабкістю державного апарату, великими прорахунками в області внутрішньої і зовнішньої політики, ігноруванням ентопсихологічних закономірностей, історії. Велике значення мають професійні кваліфікації спеціальних служб, використання ними психологічних рекомендацій в області боротьби з тероризмом.

Фактором, що побічно сприяє розвитку тероризму або блокує його, є система відношення до цього явища в різних суспільних групах, позиція засобів масової інформації.

Тероризм сьогодні – це найпотужніша зброя, інструмент, який використовується не тільки в боротьбі проти влади, але дуже часто і самою владою для досягнення своїх цілей.

Сучасний тероризм виступає у формі:

1. міжнародного тероризму (терористичні акти, що мають міжнародний масштаб);
2. внутрішньополітичного тероризму (терористичні дії, спрямовані проти уряду, будь-яких політичних угруповань усередині країн, або мають мету дестабілізації внутрішньої обстановки); кримінального тероризму, що переслідує чисто корисливі цілі. [9].
3. Основне питання, що виникає у зв'язку з проблемою тероризму, можна сформулювати так: що відрізняє борця за свободу чи революціонера від терориста, і якими психологічними рисами володіє особистість терориста? Але треба зазначити, що певної думки з цього приводу на даний момент не сформульовано.

Інше важливе питання: як здійснюються терористичні операції? Існує безліч видів тероризму, і він може мати багатолікий проявлення. Це вподоблює його вірусам: відомо величезна безліч вірусів, і вони можуть послужити причиною появи як бородавок, так і СНІДу. Віруси до того ж схильні до мутацій, і тут також багато в чому виправдовується аналогія з терористом [10].

Існує кілька підходів до поняття тероризму - дискусії про це, особливо на міжнародному рівні, ніколи не припинялися і зараз ще актуальніші. Один з підходів полягає у визнанні в тероризмі такої викривальної ознаки, як залякування, а це дозволяє говорити не тільки про власне тероризм, але і про терористичну злочинність, як про особливий вид злочинності. Ця злочинність враховує в себе: посягання на життя державного і громадського діяча, захоплення заручників, вимагання, деякі злочини проти державної влади. Однак при цьому часом забувається, що терористичні дії своїм змістом можуть мати залякування або знищення певних людей, рідше матеріальних цінностей, а не тільки залякування, як рафінування та форму впливу [1].

У ХХІ ст. тема міжнародного тероризму набула особливої актуальності. Не дивлячись на наукові дискусії з цього приводу, до цих пір немає загальноприйнятого визначення, що ж таке тероризм. Оцінка часто залежить від політичних поглядів, релігійних переконань та етнічної приналежності [8].

Терор – це політика залякування, придушення політичних ворогів насильницькими методами. Терористи намагаються викликати ситуацію хаосу в політичних, економічних структурах суспільства, спровокувати стан страху в масовій свідомості. Дії терористів спрямовані на те, щоб створити паніку в суспільстві, дезорієнтувати та дезорганізувати роботу державних органів.

Екстремізм та тероризм порівнюють з хворобою, яка породжується певним чином дисгармонійним розвитком в соціальній, політичній та культурній областях.

Поняття «тероризм» і «терорист» з'явилися в кінці ХVІІІ ст. Якщо вірити одному французькому словнику, якобінці часто вживали це поняття усно і письмово по відношенню до себе, і завжди з позитивним відтінком. Проте вже в ході великої французької революції слово «терорист» стало носити образливий сенс, перетворившись на синонім «злочинця». Згодом термін отримав більш розширене тлумачення і став означати всяку систему правління, засновану на відчутті страху [1].

З 1970-х років широко використовується термін «міжнародний тероризм», який „Кодекс злочинів проти миру і безпеки людини ООН” визначає як вчинення, організацію, сприяння здійсненню, фінансуванню або заохоченню агентами або представниками однієї держави актів проти іншої держави або потурання з їхнього боку вчинення таких актів, які спрямовані проти осіб або власності і які за своїм характером мають на меті викликати страх у державних діячів, груп осіб і населення в цілому [2].

Насильство, як і агресія, є невід'ємним елементом порушення громадських стосунків. Воно присутнє як у відносинах між окремими людьми, так і у відносинах між народами держав. Форми використання насильства різноманітні і коливаються від примусу і погроз до фізичного знищення людей. Насильство супроводжується обмеженням прав і обмеженням свободи дій як одиначної особистості, так і певних груп або категорій осіб, організацій, у тому числі державних структур. Сам факт можливості, а тим більш загроза застосування насилля відносно тої чи іншої людини, чинить на неї сильний емоційний вплив, змушує змінювати поведінку, здійснювати необачні вчинки або відмовлятися від тих або інших необхідних дій. Страх за своє життя, здоров'я і благополуччя близьких є потужним засобом, до якого нерідко вдаються не тільки окремі особи, але і держави для досягнення своїх цілей [5].

Крайньою формою прояву насилля в сфері політичних і соціально-психологічних відносин, коли на карту ставиться життя людини, є тероризм. За кожною подібною акцією завжди стоїть спроба вирішення якихось певних (в тому

числі політичних) завдань. Насильство виступає як інструмент збереження або, навпаки, зміни політики в державі. Важливою соціально-психологічною характеристикою тероризму є його спрямованість на залякування. Вона впливає і з самого терміна «терор» (страх, жах). Як правило, терористи прагнуть до того, щоб їхні акції мали можливо більш широкий вплив на ті соціальні верстви і представників тих політичних рухів, проти яких і спрямовані їхні акції. Нерідко вони діють відкрито, нахабно. Здійснюючи насильство або погрожуючи насильством, терористи використовують почуття страху як засіб примусу своїх супротивників до підпорядкування певним вимогам.

Атмосфера страху – необхідний елемент практично всіх проявів деструктивної діяльності, як «деструктивних», так і терористичних організацій. У багатьох істотних визначеннях діяння розцінюється як акт тероризму, якщо воно відбувається в політичних цілях (ускладнення міжнародних відносин, дестабілізація державного правопорядку, вплив на внутрішню і зовнішню політику тощо).

Психологічний підхід до проблеми тероризму дає можливість зрозуміти, що він породжує в окремих осіб прагнення вирішувати виниклі проблеми крайніми, максималістським прийомом, тобто штовхає їх у бік політичного екстремізму без урахування умонастроїв, психологічного стану, етичних установок, що визначають готовність людей до використання будь-яких, нічим не обмежених коштів для досягнення поставлених ними перед собою політичних цілей. Неможливо отримати цілісне й закінчене уявлення про систему передумов і механізм формування тероризму.

Терористи – особливий тип людей, у яких раціональні компоненти в поведінці та характері майже відсутні, а емоційні компоненти переважають до такого рівня, що стають афективними. В цьому відношенні психіка терористів наближається до психіки натовпу.

Тероризм як явище супроводжується агресією. Агресивність – якість особистості, що виявляється у готовності та перевазі використання насильницьких дій для досягнення своїх цілей [2].

Засоби морально-психологічного насильства входять як складовий елемент і в засоби фізичного і майнового насилля, оскільки терорист завжди прагне до залякування явного або передбачуваного супротивника. Разом з тим морально-психологічне насильство на певну особу або групу виступає і в якості самостійного способу насилля. Як і два перших вида насильства, воно розраховане на відсторонення тої чи іншої особи (групи осіб) від політичної діяльності або на зміни її характеру і змісту. Підкреслимо, що морально-психологічне насильство здійснюється шляхом шантажу, погроз, наклепів і їм подібних дій, направлених на те, щоб зацькувати людину, залякати її, вивести з душевної рівноваги.

Проблема тероризму – багатоаспектна. У ній поряд з соціальним, політичним, правовим, економічним слід особливо виділити і психологічний аспект, який потребує всебічного розгляду і глибокого вивчення. Спочатку треба ви-

значити психологічний профіль осіб, здатних до скоєння терористичних актів, або тих, кого можуть використовувати керівники терористичних груп для подібних діянь.

Що представляють собою люди, які вчиняють терористичні акти, з точки зору психології? Які психологічні мотиви дій терористів і причини, за якими терор зберігає високу здатність до самовиробництва?

В абсолютній більшості випадків терористи - це молоді люди віком близько 20 років, плюс-мінус 5 років, які отримали виховання в патріархальній і вельми релігійній культурі. В їхній свідомості зазвичай присутні стійкі уявлення про історичну травму своєї нації і потужні емоційні зв'язки з останньою. Типові соціальні почуття - жаль і горе, в поєднанні з пошкодженою національною гордістю. Найчастіше всього для терористів характерні особливі (багато в чому - перекручені та міфологізовані) уявлення про «історичного кривдника» і потреба в його покаранні і відплату, які задаються стійкими патеренами поведінки та оцінок, що активно культивуються в соціумі. Ці уявлення швидше за все доповнюються актуальною психологічною травмою, пов'язаною з реальними фактами загибелі рідних, близьких або просто одноплемінників, нерідко - безпосередньо на очах у майбутнього терориста [10].

У індивідуальній історії, як правило, присутнє раннє позбавлення батьківського піклування та уваги, а також травмогенна юність, проведена в позбавленнях, що супроводжувалася численними приниженнями і втратами (будинки, близьких, майна, соціального і матеріального статусу тощо).

Відсутність емоційних зв'язків в дитинстві в подальшому зазвичай компенсується в їх ідеологічному або релігійному варіанті, зокрема, в фанатичній відданості тим чи іншим лідерам або ідеям (аж до ідей богообраності) і релігійно-утопічним мріям про досконалий світ (з вельми спрощеними розуміннями про нього).

У культурі соціумів, звідки поповняються ряди терористів, їх смерть вважається героїчною і благородною жертвою, подвигом мучеництва, і практично завжди викликає схвалення і підтримку, які розповсюджуються на сім'ю та весь рід терориста, що оточується піклуванням і повагою. Це не означає, що сім'ї заохочують смертників або не відчують почуття горя, але і сім'ї, і самі терористи знають, що поряд зі скорботою і боллю втрати будуть присутні і прийняття жертви, розуміння, і схвалення, і навіть гордість. Така смерть вважається не самогубством, а мучеництвом, при якому конкретна особистість назавжди зливається з історією суспільства або нації, з його минулим, теперішнім і майбутнім.

Терорист практично не піддається раціональному переконанню. Йому практично невідомий страх і каяття в скоєному нападі. Спроба зобразити терориста як психічно слабого невірна по суті і нікуди не веде. Так само невірні уявлення про терориста як примітивну, малоосвічену людину. Існує величезна

різниця між людиною, яка вирішила накласти на себе руки через нестерпні психічні страждання, і терористом-смертником, який любить життя, повний сил, внутрішньої енергії і впевнений у своїй особливій місії. Поведінка, діяльність і заяви терориста не піддаються раціональному аналізу і вимагають спеціальних підходів з позицій ірраціонального.

Тероризм як масове і політично значиме явище - результат повальної «де-ідеологізації», коли окремі групи в суспільстві легко ставлять під сумнів і законність і права держави, тим само виправдовуючи свій перехід до терору для досягнення власних цілей [3].

Для особистості терориста характерно те, що весь світ зосереджується на своїй групі, своїй організації та мети своєї діяльності. Тому організація накладає жорсткі вимоги до індивідуальності людини, заперечує свободу її вибору. Особистість терориста відрізняє психологічний занепад, дефіцит чогось у житті, корені якого зароджуються у дитинстві. Такий занепад викликає потребу гіперкомпенсації, в першу чергу за рахунок інших.

Список використаних джерел

1. *Антонян Ю. М.* Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. М., 1998.
2. *Бандура А., Волтере Р.* Агрессия. – М., 1999. – С. 512.
3. *Беркович Л.* Агрессия. Причины, последствия, контроль. – М., 2001. – 514 с.
4. *Будіянський Н. Ф., Недоступ Ю. Р.* Корни и психология террора. «Социально-правовые аспекты терроризма» Монографии по ред. С. В. Кивалова. Фенікс, Одеса, 2003; – С. 211- 220.
5. *Будіянський М. Ф.* Феномен агресії як порушення правового потенціалу особистості. – Колективна монографія «Потенціал особистості та тенденції його реалізації в умовах трансформаційних змін у суспільстві» під ред. В. І. Подшивалкіної, Одеса, Фенікс, 2011, – С. 300-345.
6. *Будіянський М. Ф.* Індивідуальні та соціальні чинники агресивної поведінки людини. – Наука і освіта № 6, 2009, – С.194-197.
7. *Бэрон Р., Ричардсон Д.* Агрессия. СПб.: Питер, 1997, 336 с.
8. *Васильев В. Л.* Психология терроризма . СПб.: Питер, 2003.
9. *Ольшанський Л. В.* Психология терроризма. СПб.: Питер, 2004.
10. *Щеглов А. В.* Анатомия терроризма: проблемно-психологический анализ // Право и политика № 5, 2000, – С. 30–38.

Будиянский Николай Федорович

кандидат психологических наук, профессор;
профессор кафедры прикладной и социальной психологии
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ТЕРРОРИЗМ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО НАСИЛИЯ**Резюме**

Работа посвящена рассмотрению современного терроризма, его формам и видам. Выделяется связь агрессии и терроризма с нарушением общественных отношений, как между отдельными людьми, так и в отношениях между народами разных государств.

Ключевые слова: личность террориста, насилие и агрессия, истоки агрессии.

M. Budianskyi

PhD of psychological sciences, Professor,
Department of Social and Applied Psychology,
Odessa I. I. Mechnikov National University

TERRORISM AS MANIFESTATION OF SOCIAL VIOLENCE**Summary**

This work is devoted to consideration of modern terrorism, his forms and different kinds. Connection between aggression and terrorism is distinguished here with violation of public relations both between separate people and between the people of the different states.

Key words: personality of terrorist, violence and aggression, sources of aggression

Стаття надійшла до редакції 28.08.2013 р.